

VU Research Portal

De ovenbouwers van de Holocaust. Een case study van organisatiecriminaliteit

Huisman, W.; van Baar, A.

published in

Tijdschrift voor Criminologie
2010

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Huisman, W., & van Baar, A. (2010). De ovenbouwers van de Holocaust. Een case study van organisatiecriminaliteit. *Tijdschrift voor Criminologie*, 52(1), 3-18.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De ovenbouwers van de Holocaust

Een casestudie van organisatiecriminaliteit

Wim Huisman & Annika van Baar

In dit artikel worden theorieën over organisatiecriminaliteit gebruikt ter verklaring van de betrokkenheid van het Duitse bedrijf Topf & Söhne bij de Holocaust. Dit bedrijf produceerde in de periode 1939-1944 ovens voor verschillende concentratie- en vernietigingskampen in Duitsland en Polen en leverde met innovatieve nieuwe producten een belangrijke bijdrage aan de uitvoering van de Holocaust. De motivatie om deze ovens aan de SS te leveren lijkt niet voort te komen uit dwang, idealistische overeenstemming of puur winstbejag, maar eerder uit overwegingen van verliesminimalisatie en een 'cultuur van perfectie'. De gelegenheid werd geboden door de politiek in nazi-Duitsland en de vakkennis van de ingenieurs van Topf & Söhne. Door de nauwe samenwerking tussen deze twee partijen kan gesproken worden van state-corporate crime. Bestuurlijke, politieke en sociale controle op het gedrag van de onderneming was vrijwel volledig afwezig en neutralisaties lijken pas na de Holocaust te zijn ontstaan. De analyse doet vermoeden dat theorieën over 'reguliere' organisatiecriminaliteit ook een verklaring kunnen vormen voor de betrokkenheid van ondernemingen bij internationale misdrijven.

In de hedendaagse criminologie bestaat een groeiende belangstelling voor groot-schalige en ernstige mensenrechtenschendingen (Van Swaaningen, 2006; De Haan, 2007; Tonry, 2007). Deze gedragingen zijn gecriminaliseerd door de internationale gemeenschap in verdragen en worden daarom ook wel aangeduid als internationale misdrijven.¹ Onder de internationale misdrijven vallen misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden en genocide. Na 1945 is de ontwikkeling van het internationale recht, en daarmee de codificatie en het definiëren van internationale misdrijven, in een stroomversnelling geraakt. Na de Tweede Wereldoorlog was de wereld collectief geschokt door de misdaden die door de nazi's waren begaan. De Holocaust, de moord op zes miljoen Joden, homoseksuelen, zigeuners en andere 'onwaardigen', voor een groot deel in concentratiekampen en vernietigingskampen, is het summum van de nazimisdaden.

De toepassing van het internationale recht – en daarmee de criminologische bestudering – richt zich op twee soorten daders: individuen en staten. Individuele die zelf hun handen vuil hebben gemaakt aan bijvoorbeeld marteling of genocide,

1 Deze term kan verwarring oproepen met vormen van criminaliteit die een grensoverschrijdend karakter hebben, zoals mensensmokkel en drugshandel, waarvoor doorgaans de term transnationale criminaliteit wordt gebruikt.

en diegenen die daar leiding aan hebben gegeven, kunnen ter verantwoording worden geroepen bij internationale tribunalen of het Internationaal Strafhof. Staten kunnen voor het verzaken van hun plichten uit het internationaal humanitair recht worden aangeklaagd voor het Internationaal Gerechtshof.

Daarmee blijft een potentieel belangrijke dadergroep onderbelicht: ondernemingen. Hoewel ondernemingen en hun werknemers zich niet snel schuldig zullen maken aan het fysiek plegen van internationale misdrijven, kunnen zij daarbij wel een belangrijke ondersteunende of profiterende functie vervullen (Huisman, 2008; 2009).

Door het Neurenberg Tribunaal zijn na de oorlog niet alleen nazikopstukken veroordeeld voor hun betrokkenheid bij oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid, maar ook managers van verschillende ondernemingen. Er zijn diverse gevallen waarin Duitse en buitenlandse ondernemingen hebben geprofiteerd van en bijgedragen aan de Jodenvervolging, de slavenarbeid in concentratiekampen en de uitroeiing in de vernietigingskampen. Zo legden Zwitserse banken voor de nazi's beslag op de banktegoeden van de slachtoffers van de Holocaust (Levin, 1999). Het Amerikaanse IBM leverde de Hollerith-ponskaarten en -leesmachines voor de administratie van de *Endlösung* en trainde het personeel van de concentratiekampen in het gebruik daarvan (Black, 2001). Het Duitse chemieconcern I.G. Farben produceerde het dodelijke gas Zyklon B voor de gaskamers van de vernietigingskampen en maakte bovendien gebruik van slavenarbeid uit die kampen (Hayes, 2001). En ook een Nederlands verhuisbedrijf, Abraham Puls uit Amsterdam, profiteerde door het leeghalen van de woningen van Joden en andere gedeporteerden. Volgens historicus Loe de Jong werden er zeker 29.000 Joodse woningen 'gepulst' (De Jong, 1975).

In het historisch onderzoek naar de opkomst en ondergang van het Derde Rijk, de Duitse oorlogsinspanningen en de uitvoering van de Holocaust is deze rol van het bedrijfsleven zeker niet onderbelicht gebleven. Volgens Berghahn (2004) heeft dit historisch onderzoek vooral tot doel gehad vragen over de politieke verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven voor het nazisme en zijn misdaden te beantwoorden.

De beschikbare casuïstiek is echter nog nauwelijks gebruikt om vanuit de criminologie een verklaring te kunnen geven voor de betrokkenheid van ondernemingen bij de misdaden van het naziregime. Een uitzondering is de poging van Matthews (2006) om met behulp van het criminologische concept *state-corporate crime* duiding te geven aan de betrokkenheid van Amerikaanse bedrijven als IBM, Ford en General Motors bij het naziregime. Juist omdat het om ondernemingen gaat, kan het waardevol zijn de theorieën die in de criminologie zijn ontwikkeld, ter verklaring van organisatiecriminaliteit toe te passen op de betrokkenheid van bedrijven bij de nazimisdaden. Organizatiecriminaliteit betreft misdrijven die individueel of groepsgewijs door leden van een gerespecteerde en bonafide organisatie worden gepleegd binnen het kader van de uitoefening van organisatorische taken (Van de

Bunt, 1992).² Een dergelijke toepassing kan mogelijk ook bijdragen aan het begrijpen van andere historische en hedendaagse casus van betrokkenheid van ondernemingen bij internationale misdrijven (Huisman, 2009).

Een casus waarover – naast enkele Duitstalige publicaties (Assmann e.a., 2002; Schüle, 2003; Kratz, 2008) – nog relatief weinig is geschreven, is die van de bouw van de ovens waarin de honderdduizenden Joden en andere gevangenen in de Duitse vernietigingskampen werden verbrand: het bedrijf J.A. Topf & Söhne, gevestigd in Erfurt (Knigge e.a., 2005). Dit bedrijf heeft aan negen concentratie- en vernietigingskampen ovens en ventilatiesystemen geleverd en het gebruik daarvan ondersteund.

De centrale vraag van dit artikel is welke verklaringen vanuit theorievorming rond organisatiecriminaliteit kunnen worden gegeven voor de betrokkenheid van de firma Topf bij de Holocaust. Het doel van dit artikel is door het bijeenbrengen van kennis over organisatiecriminaliteit en kennis over het Duitse bedrijfsleven gedurende het naziregime meer inzicht te krijgen in de achtergronden van de betrokkenheid van deze onderneming bij de Holocaust.

Brants (2007) ziet belangrijke overeenkomsten tussen de verklaring van internationale misdrijven en organisatiecriminaliteit. Deze zijn onder andere gelegen in de bureaucratische aard van organisaties en het nastreven van organisatiedoelen, waarin door arbeidsdeling werknemers niet verder hoeven te kijken dan hun neus lang is, managers vooral gericht zijn op het behalen van opgelegde targets, en daadwerkelijk slachtofferschap verdwijnt achter kosten- en batencalculaties, of dat nu de gruwelijkheden zijn van een concentratiekamp, milieuschade door verontreiniging of concurrentienadeel door illegale prijsafspraken. Een andere belangrijke overeenkomst tussen internationale misdrijven en organisatiecriminaliteit is de morele ambiguïteit die deze gedragingen omringt: onduidelijk is of en welke rechtsregels zijn overtreden; overheden zijn niet bereidwillig hiertegen op te treden en het gedrag wordt in de eigen sociale kring niet als deviant gezien. Wellicht dat we bij de samenkomst van deze twee fenomenen, de betrokkenheid van ondernemingen bij internationale misdrijven, mogen verwachten dat deze ambiguïteiten nog sterker zijn.

Hierna zal eerst een synthese worden gegeven van theorievorming over de oorzaken van organisatiecriminaliteit. Vervolgens wordt de casus van de firma Topf kort beschreven.³ Hierna wordt de theorie toegepast op de casus om te onderzoeken welke verklaringen kunnen worden gegeven voor de betrokkenheid van de firma Topf bij de Holocaust. In de conclusie zal ten slotte gereflecteerd worden op de betekenis van deze analyse voor een beter begrip van de achtergronden van de betrokkenheid van ondernemingen bij internationale misdrijven.

2 Voor een bespreking van kritiek op deze definitie en alternatieve definities wordt verwezen naar Van de Bunt & Huisman, 2007.

3 Op basis van de publicatie die is gemaakt naar aanleiding van de tentoonstelling *Techniker der Endlösung* (www.topfundsoehne.de), het wetenschappelijk onderzoek dat daaraan ten grondslag lag, en aanvullende literatuur (Knigge e.a., 2005).

Verklaring van organisatiecriminaliteit

Theorieën die zijn ontwikkeld ter verklaring van organisatiecriminaliteit, zijn vaak toepassingen van generale criminologische theorieën die pogen commune vormen van criminaliteit te verklaren. Typerend voor de verklaring van organisatiecriminaliteit is dat deze wordt afgeleid uit de organisatorische context waarin individuele organisatieleden acteren, en de omgeving waarin de organisatie opereert. Vaughan (2007) benadrukt dat voor een goed begrip van organisatiecriminaliteit inzicht is vereist in de wisselwerking tussen verklarende elementen op deze drie niveaus: omgeving, organisatie en individu.

Verschillende auteurs hebben getracht de diverse mogelijke verklaringen samen te brengen in een integrerend theoretisch raamwerk, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen drie categorieën verklarende elementen die op de drie genoemde niveaus kunnen worden gevonden: motivatie, gelegenheid en (afwezigheid van) controle (Coleman, 1995; Shover & Bryant, 1993; Huisman, 2001; Kramer & Michalowski, 2006). Door deze twee invalshoeken kan het raamwerk worden voorgesteld als een matrixschema met negen cellen, waarin de verschillende mogelijke verklarende variabelen voor organisatiecriminaliteit een plaats krijgen. Op het omgevingsniveau wordt motivatie bijvoorbeeld geoperationaliseerd door de cultuur van competitie die kenmerkend is voor het bedrijfsleven, en die vervolgens op het organisatieniveau economische druk zet op ondernemingen om ambitieuze winst- of omzetdoelen te stellen, die weer op het niveau van individuele managers neutralisaties kunnen bieden om regels te overtreden om deze doelen te behalen. Op het omgevingsniveau bepaalt bijvoorbeeld de structuur van de markt de verdeling van legale en illegale middelen voor ondernemingen om doelen te bereiken, terwijl op het organisatieniveau de mogelijkheden om doelen te bereiken beperkt kunnen worden door de organisatiestructuur, waardoor individuele werknemers illegale middelen om organisatiedoelen te bereiken eerder als aantrekkelijke of enig mogelijke optie ervaren. Het element van de controle verwijst op het omgevingsniveau naar het ontbreken van bestuurlijk, politiek en sociaal toezicht op ondernemingen. Op het organisatieniveau betekent dit dat de interne controlestructuur ontbreekt, resulterend in een organisatiecultuur waarin de persoonlijke moraliteit van managers en werknemers sterk is gericht op het rationaliseren van de illegale wijze waarop het bereiken van organisatiedoelen wordt nagestreefd en waarin de informele sociale controle leidt tot sanctionering van het niet meewerken aan illegale praktijken.

Alvorens te onderzoeken welke motivaties, gelegenheden en tekortkomingen in controle een verklaring kunnen bieden voor de betrokkenheid van de firma Topf bij de Holocaust, wordt hierna eerst de casus kort geïntroduceerd.

De firma Topf & Söhne

De firma Topf werd opgericht in 1878 door Johann Andreas Topf, en was vooral gericht op de productie van installaties voor brouwerijen, schoorstenen, silo's en ventilatie-installaties. Zoon Ludwig Topf (senior) benutte de hoogconjunctuur

van de eeuwwisseling optimaal en bleef na zijn dood icoon van het bedrijf (Schüle, 2003). Vanaf 1914 begon het bedrijf met de productie van crematoria, al had deze afdeling slechts een klein aandeel in de totale omzet. Cremeren werd in deze periode door velen als goddeloos en ongewenst gezien. De firma Topf benadrukte in offertes en reclame hoe hun ovens technische mogelijkheden boden om de crematie op een menswaardige manier te laten plaatsvinden. De firma Topf werd marktleider in de branche. Bij de crematie kwam geen rook of geur vrij, aangezien het lichaam van de overledene niet direct met vuur in aanraking kwam, maar door de hitte tot as verging. Hiermee liep het bedrijf vooruit op de wet (*Gesetz über die Feuerbestattung*, 15 mei 1934) die bepaalde dat crematies enkel op deze menswaardige manier mochten worden uitgevoerd. De firma Topf was een familiebedrijf, met in de hoogtijdagen 1.150 werknemers. Na het begin van de Tweede Wereldoorlog werd dit aantal bijna gehalveerd doordat een groot aantal mannen werd opgeroepen voor het leger. Zij werden veelal vervangen door dwangarbeiders en krijgsgevangenen.

Eind 1939 leverde de firma Topf zijn eerste product aan de SS; een mobiele oven die in gebruik genomen werd in het nabij het bedrijf gelegen concentratiekamp Buchenwald. De slechte levensomstandigheden in het kamp zorgden voor ziekten en sterfte, waardoor de crematiecapaciteit moest worden uitgebreid. Het initiatief voor deze levering lag in eerste instantie bij de SS. De mobiele oven leek erg op een type dat al langere tijd door het bedrijf werd geproduceerd; een oven bedoeld om karkassen van dieren te verbranden. Het principe van 'menswaardige verbranding' werd duidelijk niet meer gehanteerd, de doden werden direct blootgesteld aan het vuur en werden vaak niet volledig tot as verbrand. Snelheid en efficiënt gebruik van brandstoffen hadden prioriteit. Verheugd door de toegenomen vraag naar verbrandingsovens door de SS begon Kurt Prüfer, een ambitieuze ingenieur, het ontwerp voor de speciale verbrandingsovens te perfectioneren. In de lente van 1940 had het bedrijf het nieuwe product al aan vijf locaties geleverd: Buchenwald, Dachau, Mauthausen, Gusen en Auschwitz.⁴ Het bedrijf moest concurreren met de firma Heinrich Kori, die vanaf 1940 ook ovens leverde aan de SS. De ingenieurs van de firma Topf ontwierpen hun ovens naar de wensen van de SS: snel en met zo min mogelijk brandstoffen. In de gebruiksaanwijzing van de ovens stond onder andere hoe een nieuw lijk verbrand kon worden voordat het vorige volledig vergaan was, en dat de overgebleven lichaamsdelen met een pook door de oven verspreid dienden te worden.

In de herfst van 1941 ontving de firma Topf de eerste bestelling voor ovens en ventilatiesystemen voor Auschwitz-Birkenau. Dit kamp veranderde vanaf de vroege zomer van 1942 geleidelijk van een concentratiekamp in een vernietigingskamp, waar grote groepen Joden die niet geschikt werden bevonden om te werken, direct na aankomst in de gaskamers vermoord werden (Friedländer, 2007, 501). De firma Topf werkte bij de bouw van Auschwitz-Birkenau nauw samen met de SS. Als er klachten kwamen aangaande de installaties in de concen-

4 Het kamp Auschwitz was een concentratiekamp. De vergassing en grootschalige vernietiging vonden later plaats op het nabijgelegen kamp Auschwitz-Birkenau.

tratiekampen waren de ingenieurs van de firma Topf de eersten die werden geraadpleegd voor advies. Het bedrijf kreeg de order efficiëntere ovens te leveren, waarop Prüfer een nieuwe oven ontwierp waarin meerdere lijken tegelijk konden worden verbrand, ook bevroren lijken. De firma Topf leverde niet alleen efficiëntere ovens, maar ontwierp en leverde ook de ventilatiesystemen die een integraal onderdeel waren van de gaskamers (Knigge e.a., 2005, 41). Zo konden de resten blauwzuurgas snel worden verdreven, zodat de gaskamer opnieuw kon worden gebruikt. Prüfer en andere medewerkers waren aanwezig bij het testen van de gaskamers en ovens op groepen gevangenen (Friedländer, 2007).

Na de start van de systematische massamoord in het tweede deel van 1942 veranderde de rol van de firma Topf. Tot dan toe werden de ovens gebruikt voor het verbranden van lijken van mensen die waren omgekomen door uitputting, ziekte of geweld in de concentratiekampen (Gerlach, 2002). Nu dienden de ovens tevens voor het verbranden van vermoorde mensen en maakten zij een efficiënte uitvoering van massamoord mogelijk. Bovendien werden de producten van Topf niet alleen gebruikt voor de verbranding van reeds omgekomen mensen. Door de toepassing van de ventilatiesystemen in de gaskamers werden producten van Topf ook gebruikt voor het doden van mensen.

Binnen de firma Topf waren de eigenaren Ludwig jr. en Ernst-Wolfgang Topf, Prüfer en drie andere ingenieurs, alsmede enkele monteurs betrokken bij de levering en installatie van de verbrandingsovens. Het contact met de SS verliep via Prüfer. Geen van deze mannen voldeed aan het beeld van de nazi. De broers Topf en Prüfer waren lid van de NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*), maar vertoonden geen antisemitische of nationaalsocialistische ideeën (Gerlach, 2002; Knigge e.a., 2005; Schüle, 2003). Ze hielden bijvoorbeeld ook na de Neurenberger Rassenwetten van 1938 Joden en communisten uit het concentratiekamp Buchenwald in dienst. Sommigen van hen zouden de gebroeders Topf na de oorlog zelfs een bedankbrief hebben gestuurd voor deze bescherming, aldus een recente uitzending van het televisieprogramma *In Europa* (2008, aflevering 1942).

Al snel na de oorlog werden Prüfer en de andere ingenieurs door de Sovjets gearresteerd en veroordeeld tot 25 jaar strafkamp. De avond na de arrestatie van Prüfer pleegde Ludwig Topf zelfmoord. Prüfer stierf in 1952, de rest kwam al in 1955 vrij. Ernst-Wolfgang Topf vluchtte naar West-Duitsland en startte daar een nieuwe onderneming voor de bouw van crematoria. De geallieerde en later de West-Duitse justitiële autoriteiten hebben verschillende malen onderzoeken gestart naar de rol van Topf en zijn bedrijf bij de Holocaust. Omdat het bewijsmateriaal voornamelijk in Oost-Duitsland lag en er nauwelijks justitiële samenwerking was tussen de DDR en de BRD, liepen deze onderzoeken op niets uit. In 1957 werd de verwijtbare rol van de firma Topf beschreven in het boek *Macht ohne Moral* van de journalist Schnabel (1957). In zijn reactie ontkende Ernst-Wolfgang alle beschuldigingen en sprak hij van vervalste documenten. Mogelijk heeft de negatieve publiciteit bijgedragen aan het faillissement van het nieuwe bedrijf van Topf enkele jaren later. De laatste justitiële poging om Topf tot verantwoording te roepen volgde in 1989. Dat onderzoek werd gestaakt na de vaststelling dat hoofdverdachte Ernst-Wolfgang Topf al in 1979 was overleden (Kratz, 2008).

Motivatatie

Hoewel Matthews (2006) Amerikaanse bedrijven heeft onderzocht, dicht hij Duitse bedrijven drie soorten motivaties toe voor hun betrokkenheid bij de Holocaust. Ten eerste noemt hij ideologische nationaalsocialistische of antisemitische overtuigingen. Ten tweede kan het vooruitzicht van de grote vraag naar goederen en diensten ter ondersteuning van de oorlog en de winst die daaruit voortkwam, een belangrijke economische motivatie zijn geweest. Tot slot waren ondernemingen volgens Matthews vaak niet in de positie orders te weigeren, uit angst voor concentratiekampstraffen of het in beslag nemen van het bedrijf door de nazi's. We gaan na of deze motieven ook speelden bij de firma Topf, of dat er andere beweegredenen zijn voor de verregaande betrokkenheid bij de Holocaust.

Dwang?

Ter ontkenning van schuld beweerde Ernst-Wolfgang Topf na de oorlog dat de orders van de SS het karakter hadden gehad van een bevel. 'De zin "Nee, aan de kampen levert Topf en Söhne niet" stond gelijk aan het concentratiekamp en de dood', aldus Topf (Kratz, 2008, 262). Toch spreken de feiten tegen de notie dat de firma Topf werd gedwongen. Ten eerste blijkt uit de correspondentie met de SS dat de samenwerking vrijwel gelijkwaardig was. Er werden betalingsherinneringen gestuurd als er niet op tijd betaald werd, en er werd getwist over wie er verantwoordelijk was voor het falen van een van de installaties (Schüle, 2003). Ten tweede kwamen de ingenieurs geregeld op eigen initiatief met ideeën voor efficiëntere lijkverbranding.

Ideologie?

Uit het onderzoek van Knigge e.a. (2005, 6) komt naar voren dat de gebroeders Topf en ingenieur Prüfer, hoewel ze sinds 1933 lid waren van de NSDAP, zichzelf niet onderscheidden als fanatieke nazi's. Ze verschilden weinig van de miljoenen Duitsers en gaven geen blijk van enige predispositie tot steun aan de Holocaust. Zelf verklaarde Ernst-Wolfgang Topf na de oorlog dat hij en zijn broer lid waren geworden omdat tijdens het dreigende faillissement de enige ingenieur, die zelf actief nazi was, de broers ervan beschuldigde incapabele 'Judengenossen' te zijn die de aanspraak op de leiding hadden verloren. Door lid te worden wilden de broers voorkomen dat het werk van hun vader in handen van de nazi's zou vallen (Schüle, 2003). Verder hield het bedrijf Joden in dienst, ook na de Rassenwetten van Neurenberg, en communisten mochten zich zelfs organiseren binnen het bedrijf (Schüle, 2003). Het lijkt erop dat het lidmaatschap van de nazipartij vooral instrumenteel was, in plaats van het resultaat van een politieke overtuiging. De gebroeders Topf werden lid van de NSDAP in een periode waarin veel opportunisten dit deden (Gerlach, 2002, 77). Lidmaatschap zorgde voor meer en misschien betere contacten, en wellicht enkele privileges. Bovendien was het beleid van de NSDAP in de beginjaren voor een belangrijk deel gericht op de wederopbouw van Duitsland en de Duitse economie, wat voor ondernemers vlak na de crisisjaren aantrekkelijk moet zijn geweest. Uit een onderzoek van Brustein (1996) blijkt dat in de periode 1925-1932 economische motieven het belangrijkste waren in het

besluit lid te worden van de NSDAP. In deze periode, maar ook in de eerste periode nadat de NSDAP in 1933 aan de macht was gekomen, was het economische beleid voor veel burgers veel belangrijker dan de politiek ten opzichte van de Joodse bevolking. Ideologie lijkt dus geen dominant motief gevormd te hebben voor de firma Topf.

Winstbejag?

De firma Topf had begin jaren dertig een moeilijke periode achter de rug. Als gevolg van de economische crisis van de jaren twintig had het bedrijf veel medewerkers moeten ontslaan en was het bijna failliet gegaan. Nadat Hitler aan de macht was gekomen in 1933 kreeg de Duitse economie een positieve impuls en krabbelde het bedrijf langzaam weer op. Net als veel andere Duitse bedrijven die waren getroffen door de economische crisis, greep de firma Topf de kansen aan die het zaken doen met de nazi's meebracht (Feldman, 2004; Hayes, 2001). De handel met de SS leverde extra omzet op; echter, de omzet afkomstig van de verkoop van crematoria, verbrandingsovens en ventilatiesystemen had slechts een klein aandeel in de totale omzet (2-3 procent) (Gerlach, 2002). Puur winstbejag lijkt hier geen volledige verklaring te kunnen vormen, hoewel een bedrijf dat opkrabbelt uit een crisis, niet snel een opdracht zal weigeren.

Uit criminologisch onderzoek blijkt vaker dat voor zover commerciële overwegingen ten grondslag liggen aan bewuste organisatiecriminaliteit, dit lang niet altijd een kwestie is van winstmaximalisatie, maar vaak van verliesminimalisatie (Passas, 1990; Huisman, 2001). Vooral bedrijven die moeite hebben het hoofd boven water te houden, of herstellen na een moeilijke periode, blijken bereid minder kritisch te zijn bij het aannemen van opdrachten. Ook kan hoop op toekomstige opdrachten van de overheid, en een voet tussen de deur krijgen bij de SS, een motivatie voor het management zijn geweest. Topf produceerde immers veel meer dan verbrandingsovens, en wellicht hoopten ze door goede relaties met de SS ook opdrachten voor andere producten te krijgen (Gerlach, 2002, 77).

Matthews (2006, 130) plaatst de motivatie van Amerikaanse bedrijven voor betrokkenheid bij nazimisdaden binnen de neoliberale visie op beursgenoteerde ondernemingen: die hebben geen andere morele verantwoordelijkheid dan het maken van winst voor hun aandeelhouders. Voor kleinere bedrijven waarvan de directeuren tevens aandeelhouders zijn, en zeker familiebedrijven, is dit vaak anders. Ludwig en Ernst-Wolfgang Topf namen het bedrijf over van hun vader. Tijdens de moeilijke crisisjaren daarvoor werkten zij in loondienst voor het bedrijf, terwijl de lonen van alle werknemers meerdere malen moesten worden verlaagd, om niet failliet te gaan. Hierdoor is het aannemelijk dat niet winst voor de aandeelhouders, maar overleven het hoofddoel van het bedrijf was, zelfs toen het wat beter ging met het bedrijf.

De groei in de loop van de jaren dertig ging echter niet gepaard met substantiële winsten. Dit zorgde ervoor dat het bedrijf in deze tijd nog onder behoorlijke druk stond. Pas in 1942 werd de situatie beter door een verbeterde liquiditeit, dankzij kredieten van de Deutsche Bank, en de oplossing van bestaande problemen zoals het tekort aan arbeidskrachten. Vanaf 1940 stond het bedrijf namelijk als 'W-betrieb' geregistreerd (belangrijk voor oorlogsvoering), waardoor het privileges

genoot en dwangarbeiders kon gebruiken (Dickhaus, 2002, 111). De problemen van de firma Topf werden niet veroorzaakt door een tekort aan opdrachten. Integendeel, de opdrachten stroomden binnen (Dickhaus, 2002, 119). Volgens Schüle (2003) vormde de ervaring dat de gebroeders Topf in de economische crisis bijna de erfenis van hun vader hadden verspeeld, net zozeer een rechtvaardiging voor toetreding tot de NSDAP als voor de samenwerking met de SS.

Innovatiedrang en technisch perfectionisme

In plaats van amoreel winstbejag, lijken amorele innovatiedrang en technisch perfectionisme wel belangrijke motivaties te zijn geweest bij de firma Topf. De ingenieurs concurreerden met elkaar in het ontwerpen van de beste oven, kwamen op eigen initiatief met innovaties en ideeën en waren aanwezig bij het testen van de installaties, om te kijken of deze nog verbeterd konden worden.

Bij gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het bedrijf in 1938 schreven de gebroeders Topf aan het personeel: 'Al sinds het ontstaan van ons bedrijf stond niet het kapitaal voorop, maar de uitvindergeest, scheppingsvreugde en bekwaamheid.' In een memo van maart 1944 meldden de gebroeders Topf de afdelingshoofden dat zij zich geen zorgen hoefden te maken over meerkosten bij de productie, omdat iedere technische verbetering ten goede kwam aan het bedrijf. Zorgen over kosten zouden slechts de vreugde van het experimenteren verminderen. Volgens de gebroeders moet het hoogste belang worden gehecht aan het 'kwaliteitsprincipe' (Lüdtke, 2002, 125).

Studies naar organisatiecriminaliteit benadrukken dat het topmanagement een belangrijke stempel drukt op de cultuur binnen een organisatie, die van invloed is op het gedrag van individuen binnen die organisatie (Huisman, 2001; Shover & Hochstetler, 2002). De nadruk die de gebroeders Topf op innovatie en technische kwaliteit legden, zal de werknemers van het bedrijf zeker niet zijn ontgaan. Opvallend is hoe het initiatief voor innovatie vaak niet vanuit de SS of de bedrijfsleiding kwam, maar vanuit de ingenieurs zelf. Zo stelde Prüfer in 1943 voor de gaskamers te verhitten met de warmte van de ovens, aangezien Zyklon B een temperatuur van 26 graden Celsius nodig heeft om zijn fatale effect te bereiken. Ook het ontwerp van de vier verdiepingen tellende 'continu opererende verbrandingsoven voor massagebruik', waarvoor ingenieur Sander in 1942 patent aanvroeg, getuigt van innovatiedrang. Na een opwarmperiode van twee uur kon de oven brandende blijven zonder brandstof, enkel door toevoer van lijken. In een brief aan het management schrijft Sander dat 'zo'n oven enkel als een voorziening voor verbranding moet worden gezien zodat het beginsel van respect, het scheiden van as, en emotie van welke aard dan ook volledig uitgebannen worden' (Knigge e.a., 2005).

Lüdtke (2002) relateert deze opstelling van Topf aan een arbeidsmoraal – 'Deutsche Qualitätsarbeit' – waarin niet alleen de nadruk lag op de kwaliteit van het eindproduct of het optimaliseren van het productieproces, maar ook op de trots van de werknemers en hun plezier in het werk. Het destructieve gebruik van het product was hierbij niet belangrijk. Ook in andere studies naar de betrokkenheid van Duitse bedrijven bij nazimisdrijven werd een belangrijke verklaring gevonden in deze 'Moral der Effizienz' (Hayes, 2001; Budraß & Grieger, 1993).

De nadruk op technische perfectie lijkt te passen in de (pseudo)wetenschappelijke, bureaucratische en op orde en efficiëntie gerichte werkwijzen op diverse beleidsterreinen door het naziregime. De systematische aanpak van de massamoord in de vernietigingskampen, ook fabrieken des doods genoemd, met daarin de productiefasen concentratie, deportatie, beroving, vergassing en verbranding, lijkt verwant aan dit toentertijd invloedrijke gedachtegoed. Bauman (2006) ziet dit modernisme als belangrijkste voorwaarde voor het voltrekken van de Holocaust. De steeds efficiëntere verbrandingsovens van de firma Topf, de laatste 'productiefase' in de massavernietiging, passen perfect in dit beeld. Niet zozeer een cultuur van competitie die kenmerkend zou zijn voor het bedrijfsleven en motief geeft voor organisatiecriminaliteit (Coleman, 1995), maar een cultuur van perfectie lijkt verklarend voor de betrokkenheid van de firma Topf bij de *Endlösung*.

Gelegenheid

De gelegenheid voor de onderneming om mee te werken aan de misdrijven in de vernietigings- en concentratiekampen werd vooral gevormd door de politiek van nazi-Duitsland. Aan de ene kant hield het naziregime het bedrijfsleven steeds sterker in zijn greep, met als doel een autarkische economie die zo veel mogelijk zelfvoorzienend was. Het bedrijfsleven werd daartoe aan steeds meer beperkingen en plichten onderworpen. Aan de andere kant bood de toegenomen vraag naar producten en diensten als gevolg van het beleid van het naziregime nieuwe kansen. Volgens Hayes (2004) werd het Duitse bedrijfsleven gedurende de nazi-periode niet zozeer gedreven door winst, als wel door politieke plichten en economische noodzakelijkheden die weinig ruimte voor manoeuvre of keuze overlieten. Nicosia en Huener (2004) spreken van 'een complexe mix van hebzucht en overlevingsdrang in een rigide en sterk gecontroleerde economische omgeving'. Terwijl in ander onderzoek naar ondernemingscriminaliteit gelegenheden worden gevonden in kenmerken van het geleverde product, van de organisatie of van de markt (Huisman, 2001; Van den Berg, 2002), hangen de gelegenheden in deze casus vooral samen met de aard van de opdracht en de opdrachtgever: het faciliteren van massamoord door de SS. Het is hier dus niet alleen de overheid in haar traditionele gelegenhedscheppende rol van tekortschietende regulator of toezichthouder, maar ook in die van opdrachtgever. Hechte samenwerking en constante aanvoer van lijken boden bovendien de gelegenheid voor uitproberen, en daarmee perfectioneren, van het ontwerp en de gebruikswijze van de ovens. Hiernaast zou het partijlidmaatschap van de gebroeders Topf en van Prüfer ervoor gezorgd kunnen hebben dat juist de firma Topf de opdracht kreeg tot de levering en productie van verbrandingsovens. Maar het lijken vooral de persoonlijke contacten van hoofdingenieur Prüfer met de SS te zijn geweest die de firma Topf in de gelegenheid hebben gebracht zijn expertise en competentie aan te wenden voor de uitvoering van de massamoord.

Door deze symbiose van belangen en persoonlijke contacten tussen bedrijf en SS is de casus Topf aan te merken als een voorbeeld van *state-corporate crime*. Dit

concept is ontwikkeld ter duiding van vormen van organisatiecriminaliteit die in nauwe samenwerking door bedrijven en overheden ontstaan en die zich juist laten verklaren door wederkerige afhankelijkheidsrelaties (Kramer & Michalowski, 2006, 20).⁵ Het concept is vooral toegepast op casus binnen de Verenigde Staten, waarbij criminele gedragingen van ondernemingen, zoals fraude en milieuverontreiniging, werden gefaciliteerd of geïnitieerd door de overheid. Matthews (2006) beargumenteert dat dit perspectief bij de betrokkenheid van ondernemingen bij het naziregime moet worden omgedraaid: bedrijven faciliteren staatscriminaliteit. Het systematisch doden van grote aantallen mensen door vergassing werd gefaciliteerd door innovatieve en efficiënte ventilatiesystemen en ovens van de firma Topf. Het bedrijf maakte het mogelijk dat massamoord snel en efficiënt verliep, zonder veel resten over te laten en met veel minder psychische belasting voor de uitvoerenden dan de traditionele methoden van systematische moord (Hilberg, 2002). Vanuit dat oogpunt kan de casus dus worden beschouwd als een geval van *corporate-facilitated state crime*.

Controle

Overheidscontrole wordt bij de verklaring van organisatiecriminaliteit doorgaans gezien als een variabele met een negatieve causale relatie: toezicht en sanctienering moeten bedrijven afhouden van regelovertreding. De sterke controle die het naziregime uitoefende op het bedrijfsleven, had echter een tegenovergesteld effect en stimuleerde collaboratie met het regime en daarmee betrokkenheid bij zijn misdaden. Bovendien was de staat in de casus Topf de opdrachtgever van de geleverde diensten en producten en was er dus hooguit de privaatrechtelijke controle op de goede naleving van de overeenkomst met de SS.

Controle als rem of stimulans voor organisatiecriminaliteit doet zich ook voor op het organisatieniveau en het niveau van de sociale interacties tussen en zelfcontrole van individuele organisatieleden. Daarbij zijn de morele opvattingen die binnen organisaties heersen, de informele normen die daaruit worden afgeleid en overgedragen, en de sociale controle op de naleving daarvan van belang (Shover & Hochstetler, 2002). Een belangrijke rol daarbij spelen de neutralisatietechnieken om wetsovertredingen te rechtvaardigen vanuit de interne norm, of tegenovergesteld, wanneer de interne norm regelovertreding verhindert (Coleman, 1995; Shover & Bryant, 1993).

Ondanks de vele hervonden documenten uit de archieven van de firma Topf en de kampen zijn er geen aanwijzingen voor het bestaan van bezwaren tegen de samenwerking met de SS binnen de onderneming.⁶ Morele overwegingen lijken in de persoonlijke drang naar innovatie van de ingenieurs nauwelijks mee te spelen. Wel werden in correspondentie eufemismen gebruikt, bijvoorbeeld als gesproken

5 In de Nederlandstalige literatuur heeft Van den Heuvel (1998) wel nadrukkelijk gewezen op deze afhankelijkheidsrelaties en de relevantie daarvan voor de bestudering van organisatiecriminaliteit.

6 Jean Claude Pressac (1989) beweerde dat er wel bezwaren bestonden binnen het bedrijf, maar Gerlach (2002) doet dit wegens gebrek aan bewijzen af als speculatie.

werd over het plaatsen van crematoria naast de 'Badeanstalten für Sonderaktionen' (badhuizen voor speciale toepassing), maar verder gebeurde alles in openheid. Na de bevrijding van Buchenwald vonden de Amerikanen het logo van Topf & Söhne netjes op de zijkant van de ovens (Knigge e.a., 2005, 71).

Dit past in het modernistische proces van de vervanging van morele verantwoordelijkheid door technische verantwoordelijkheid die volgens Bauman (2006) de Holocaust mogelijk maakte. De kille technocratische houding blijkt ook uit de instructie om na verbranding overgebleven lichaamsdelen te verspreiden om de verbranding efficiënter te laten verlopen. Uit verhoren van na 1945 blijkt dat vrijwel alle betrokken medewerkers op de hoogte waren van de gaskamers en de slechte omstandigheden in de kampen. Hier werd echter verder niet over gesproken.

Pas na de oorlog kwamen de neutralisaties. Ernst-Wolfgang Topf verklaarde in een bijeenkomst met de ondernemingsraad dat de handelsrelatie met de SS volkomen normaal was geweest. Hiernaast beweerde hij dat het bedrijf met de levering van ovens zelfs ergere dingen had voorkomen, zoals de verspreiding van tyfusepidemieën. In zijn afscheidsbrief bij zijn zelfmoord schreef Ludwig Topf dat hij zich onterecht beschuldigd en slachtoffer van de omstandigheden voelde: 'In tegenstelling tot de Nazi's ben ik altijd fatsoenlijk gebleven.' In een reactie op de afwijzing van een kredietaanvraag voor zijn nieuwe bedrijf in 1958 ontkende Ernst-Wolfgang Topf schuld aan medewerking aan de massamoord. Topf beweerde dat er enkel standaardovens geleverd waren, en hield vast aan het idee dat het doden en de crematie van de doden niet met elkaar in verbinding stonden. Refererend aan het boek van Schnabel (1957) kwalificeerde hij zijn rol als 'Moral ohne Macht', een machteloos instrument in de handen van de amorele nazi's.

Hoewel Coleman (1995) neutralisatie ziet als een integraal onderdeel van de motivatie die voorafgaat aan het plegen van organisatiecriminaliteit, gaat het hier duidelijk om rechtvaardigingen achteraf. In de casus Topf lijkt de behoefte tot rechtvaardiging van het leveren van ovens en ventilatiesystemen aan de vernietigingskampen tot het eind van de oorlog totaal afwezig, terwijl er achteraf wel neutralisaties worden gegeven als reacties op beschuldigingen van betrokkenheid bij de Holocaust. De verklaring hiervoor kan worden gevonden in het omgewentelde normatieve kader waarmee de activiteiten van de firma Topf van officiële zijde werden beoordeeld. Gedurende de oorlog leverde het bedrijf een door de overheid gewenste dienst en daarmee een bijdrage aan het bereiken van een publiek beleidsdoel: de uitroeiing van alle Joden. Omdat dit geen doel was van de firma Topf, past deze betrokkenheid bij de wijze waarop beroepsbeoefenaars zoals juristen, artsen, politieagenten en ingenieurs, konden meewerken aan de *Endlösung* zonder hun handelen ernstig te wijzigen en zonder met morele twijfel geconfronteerd te worden. In de nazimaatschappij, met een steeds verdergaand proces van radicaliserend anti-Joodse politiek en propaganda, konden beroepsbeoefenaars hun eigen handelen sociaal en moreel in een maatschappelijk 'genormaliseerd' model van uitsluiting, beroving en onteigening inbedden (Welzer, 2002).

In de beleving van de betrokkenen was er dus geen misdadig gedrag dat diende te worden geneutraliseerd. Het gebruik van eufemistisch taalgebruik duidt welis-

waar op processen van depersonalisatie die neutralisatie mogelijk maken en die ook worden gezien als kenmerkend voor zowel ondernemingscriminaliteit (Punch, 1996, 225) als de Holocaust (Arendt, 1963), maar verder deed de firma Topf geen enkele moeite zijn activiteiten te verhullen. Hoewel de medewerking aan het systematisch doden van Joden vanuit moreel en humanitair oogpunt ook toen als verwerpelijk moest worden gezien en ervaren, is de politieke en juridische criminalisering van wat nog later de Holocaust werd genoemd pas na de oorlog op gang gekomen, onder andere door het Neurenberg Tribunaal (Friedrichs, 2000).

Conclusie

In de criminologie van de internationale misdrijven mag aandacht voor de rol van ondernemingen bij de totstandkoming van deze misdrijven niet onbelicht blijven. Dat geldt zeker voor de betrokkenheid van ondernemingen bij de Holocaust. De casus Topf representeert een verregaande vorm van betrokkenheid hierbij. Dit artikel heeft deze casus willen toevoegen aan de organisatiecriminologie. In dit artikel zijn vanuit theorieën over organisatiecriminaliteit en historisch onderzoek diverse verklarende factoren benoemd die van belang zijn in deze casus.

Enkele van deze verklaringen lijken specifiek voor de betrokkenheid van Duitse ondernemingen bij de Holocaust. In deze casus lijkt niet zozeer het winstbejag van de onderneming, maar eerder het streven naar technische innovatie en perfectie de belangrijkste motivatie te zijn geweest voor de verregaande betrokkenheid van Topf & Söhne bij de Holocaust. Deze constatering lijkt te passen in de cultuur van het Duitse bedrijfsleven van voor en tijdens de oorlog, waarin technische kwaliteit en efficiëntie centrale waarden waren en het meewerken aan de oorlog en het genocidale beleid van het regime doordrongen waren met ambiguïteit.

Gelegenheid werd geboden door technische kennis en competentie, alsmede door de contacten van hoofdingenieur Prüfer met de SS. Maar ook door de nazificering van de Duitse samenleving en de economie, waarin de betrokkenheid bij de Holocaust kon worden genormaliseerd tot een bijdrage aan de hygiëne. Deze normalisering betekende ook het ontbreken van vormen van controle die een belemmering zouden kunnen betekenen bij de betrokkenheid van deze onderneming bij de Holocaust.

In de casus zijn verschillende verklarende variabelen te zien die terugkomen in studies naar meer reguliere organisatiecriminaliteit, zoals overlevingsdrang van de organisatie, competitie tussen relatief autonome subeenheden en een organisatiecultuur die sterk wordt gevormd door de opvattingen en uitlatingen van het hoger management. Dat doet veronderstellen dat theorieën over 'reguliere' organisatiecriminaliteit, bijvoorbeeld boekhoudfraude of corruptie, ook een verklaring kunnen geven voor de betrokkenheid van ondernemingen bij massamoord. Dit zou betekenen dat Arendts (1963) these van 'de banaliteit van het kwaad', de meest vreselijke misdrijven kunnen door gewone mensen worden begaan, ook van toepassing is op ondernemingen.

Een andere belangrijke overeenkomst tussen internationale misdrijven en organisatiecriminaliteit is de ambiguïteit die deze gedragingen omringt: het is onduidelijk of en welke rechtsregels zijn overtreden, overheden zijn niet bereidwillig hier tegen op te treden, en het gedrag wordt in de eigen sociale kring niet als deviant gezien. Hoewel bij de firma Topf eufemistische taal werd gebruikt en medewerkers van het bedrijf – net als nazikopstukken als Himmler en Eichmann (Friedrichs, 2000, 27) – mogelijk niet onberoerd bleven door het menselijk leed dat ze in de kampen aantroffen, is vooral de morele ambivalentie opvallend. Men deed dan ook geen moeite om iets te verhullen, maar was trots op het product.

Het normatieve kader waarmee we de Holocaust tot het internationale misdrijf genocide bestempelen, is pas na de Tweede Wereldoorlog en juist vanwege de Holocaust tot stand gekomen. De neutralisaties die ondernemingen kunnen ontlenen om te ontsnappen aan juridische aansprakelijkheid voor betrokkenheid bij internationale misdrijven, zijn nog hoogst actueel (Huisman, 2008). In het internationaal strafrecht is het nog steeds niet mogelijk om private rechtspersonen strafrechtelijk aansprakelijk te stellen voor hun betrokkenheid bij internationale misdrijven (Kyriakakis, 2008). De firma Topf had dus ook vandaag de dag niet berecht kunnen worden door het Internationaal Strafhof.

Literatuur

- Arendt, H. (1963). *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. New York: Viking Press.
- Assmann, A., Hiddeman, F. & Schwarzenberger, E. (eds) (2002). *Firma Topf & Söhne. Hersteller der Öfen für Auschwitz*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Bauman, Z. (2006). *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Berg, E.A.I.M. van den (2002). *Organisatiecriminaliteit. Aard, achtergronden en aanpak*. Den Haag: WODC.
- Berghahn, V.R. (2004). Writing the history of business in the Third Reich. In: F.R. Nicosia & J. Huener (eds). *Business and industry in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books, 129-148.
- Black, E. (2001). *IBM en de Holocaust. Het strategische verbond tussen Nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika*. Utrecht: Kosmos-Z&K uitgevers.
- Brants, C.H. (2007). Gold collar crime. In: G. Geis & H. Pontell (eds.), *International handbook of white collar crime*. New York: Springer, 309-326.
- Brustein, W. (1996). *The logic of evil. The social origins of the Nazi Party 1925-1933*. New Haven: Yale University Press.
- Budraß, L. & Grieger, M. (1993). Die Moral der Effizienz. Die Beschäftigung von KZ-Häftlinge am Beispiel des Volkswagenwerks und der Henschel Flugzeug Werke. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1993, 89-136.
- Bunt, H.G. van de (1992). *Organisatiecriminaliteit*. Arnhem: Gouda Quint.
- Bunt, H.G. van de & Huisman, W. (2007). Organizational crime in the Netherlands. *Crime & Justice. A Review of Research*, 35, 217-260.
- Coleman, J.W. (1995). Motivation and opportunity. Understanding the causes of white-collar crime. In: R. Geis, F. Meier & L.M. Salinger (eds). *White collar crime. Classic and contemporary views*. New York: Free Press, 360-381.

- Dickhaus, M. (2002). Kredite für den Holocaust? Die Deutsche Bank und J.A. Topf & Söhne, Erfurt 1933-1945. In: A. Assmann, F. Hiddeman & E. Schwarzenberger (eds). *Firma Topf & Söhne. Hersteller der Öfen für Auschwitz*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 95-122.
- Feldman, G.D. (2004). Financial institutions in Nazi-Germany: Reluctant or willing collaborators? In: F.R. Nicosia & J. Huener (eds). *Business and industry in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books.
- Friedländer, S. (2007). *The years of extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*. New York: Harper Collins Publishers.
- Friedrichs, D.O. (2000). The crime of the century? The case for the Holocaust. *Crime, Law and Social Change*, 34(1), 21-41.
- Gerlach, C. (2002). Die Firma Topf & Söhne, die Deutsche Vernichtungspolitik und der 'Osten' als Aktionsfeld kleiner und mittlerer Firmen in Zweiten Weltkrieg. In: A. Assmann, F. Hiddeman & E. Schwarzenberger (eds). *Firma Topf & Söhne. Hersteller der Öfen für Auschwitz*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 72-94.
- Haan, W.J.M. de (2007). Het is niet alles goud wat er blinkt. Strengths, Weaknesses, Opportunities en Threats van de Nederlandse criminologie. *Delikt en Delinkwent*, 37(8), 737-747.
- Hayes, P. (2001). *Industry and ideology. IG Farben in the Nazi era*. New York: Cambridge University Press.
- Hayes, P. (2004). The chemistry of business-state relations in the Third Reich. In: F.R. Nicosia & J. Huener (eds). *Business and industry in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books.
- Heuvel, G.A.A.J. van den (1998). *Collusie tussen overheid en bedrijf. Een vergeten hoofdstuk uit de organisatiecriminologie*. Universiteit Maastricht.
- Hilberg, R. (2002). The Nazi Holocaust. Using bureaucracies and overcoming psychological barriers to genocide. In: M.D. Ermann & R.J. Lundman (eds). *Corporate and governmental deviance*. New York: Oxford University Press, 167-188.
- Huisman, W. (2001). Tussen winst en moraal. Achtergronden van regelnaleving en regel-overtreding door ondernemingen. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Huisman, W. (2008). Corporations and international crimes. In: A. Smeulders & R. Have-man (eds). *Supranational criminology. Towards a criminology of international crimes*. Antwerpen: Intersentia, 181-211.
- Huisman, W. (2009). *Business as usual? De betrokkenheid van ondernemingen bij internationale misdrijven* (oratie). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Jong, L. de (1975). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6; juli '42-mei '43*. Leiden: M. Nijhof.
- Knigge, V. e.a. (2005). *The engineers of the 'Final Solution', Topf & Sons. Builders of the Auschwitz ovens*. Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora.
- Kramer, R.C. & Michalowski, R.J. (2006). The original formulation. In: R.J. Michalowski & R.C. Kramer (eds). *State-corporate crime. Wrongdoing at the intersection of business & government*. New Brunswick: Rutgers University Press, 18-26.
- Kratz, P. (2008). Ernst-Wolfgang Topf, die Firma J.A. Topf & Söhne und die Verdrängungen von Schuld in der Nachkriegszeit. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 56(3), 249-266.
- Kyriakakis, J. (2008). Corporations and the international criminal court. The complementary objection stripped bare. *Criminal Law Forum*, 19(1), 115-151.
- Levin, I. (1999). *The last deposit. Swiss banks and Holocaust victims' accounts*. London: Westport.

- Lüdtke, A. (2002). Deutsche Qualitätsarbeit. Ihre Bedeutung für das Mitmachen von Arbeitern und Unternehmern in Nationalsozialismus. In: A. Assmann, F. Hiddeman & E. Schwarzenberger (eds). *Firma Topf & Söhne. Hersteller der Öfen für Auschwitz*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 123-138.
- Matthews, R.A. (2006). Ordinary business in Nazi Germany. In: R.J. Michalowski & R.C. Kramer (eds). *State-corporate crime. Wrongdoing at the intersection of business & government*. New Brunswick: Rutgers University Press, 116-133.
- Nicosia, F.R. & Huener, J. (eds) (2004). *Business and industry in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books.
- Passas, N. (1990). Anomie and corporate deviance. *Crime, Law and Social Change*, 14(2), 157-178.
- Pressac, J.C. (1989). *Auschwitz. Anatomy and operation of the gas chambers*. BK Foundation.
- Punch, M. (1996). *Dirty business. Exploring corporate misconduct. Analysis and cases*. London: Sage Publications.
- Schnabel, R. (1957). *Macht ohne Moral*. Frankfurt am Main: Röderberg.
- Schüle, A. (2003). Technik ohne Moral, Geschäfte ohne Verantwortung. Topf & Söhne, die Ofenbauer für Auschwitz. In: I. Wojak & S. Meinel (eds). *Im Labyrinth der Schuld. Täter, Opfer, Anklager*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 199-223.
- Shover, N. & Bryant, K.M. (1993). Theoretical explanations of corporate crime. In: M.B. Blankenship (ed.). *Understanding corporate criminality*. New York: Garland Publishing, 141-176.
- Shover, N. & Hochstetler, A. (2002). Cultural explanations and organizational crime. *Crime, Law and Social Change*, 37(1), 1-18.
- Swaaningen, R. van (2006). Criminology in the Netherlands. *European Journal of Criminology*, 3(4), 463-501.
- Tonry, M. (2007). *Presidential address*. American Society of Criminology.
- Vaughan, D. (2007). Beyond macro- and micro-levels of analysis. Organisations and the cultural fix. In: H.N. Pontell & G. Geis (eds). *International handbook of white-collar and corporate crime*. New York: Springer, 3-24.
- Welzer, H. (2002). Partikulare Rationalität. Über Soldaten, Ingenieure und andere Normale Produzenten der Vernichtung. In: A. Assmann, F. Hiddeman & E. Schwarzenberger (eds). *Firma Topf & Söhne. Hersteller der Öfen für Auschwitz*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 139-156.